

КЛЕПКО С. Ф.

ЧИ СПРИЯЄ СИСТЕМА ОСВІТИ УКРАЇНИ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ?

Ця доповідь (початкова стаття) підготовлена у рамках міжнародного дослідницького проекту, що виконується Центром вивчення демократії Університету Квінз, Канада (ЦВДУК). Мета проекту ЦВДУК – дослідити можливості покращення ефективності та оцінки міжнародної допомоги демократичному розвитку.

Загалом дослідження організовано в рамках моделі демократичного розвитку, що акумулює в собі надбання найновішої наукової та фахової літератури і проводиться шляхом розгляду окремих прикладів (case study) допомоги демократичному розвитку в країнах із різним історико-культурним досвідом та на різних етапах розвитку на шляху до політичних змін.

Пропонована доповідь є однією з низки інших, написаних українськими науковцями – експертами в окремих галузях, у яких розглядається певний аспект досягнень України на шляху демократичного розвитку відповідно до основного набору вимірів, що пропонує ця модель. На основі таких доповідей у рамках проекту ЦВДУК буде підготовлено огляд для конференції з оцінки ефективності проектів сприяння демократичному розвитку, що пройде в Оттаві в середині лютого 2008 р., і який оцінить досягнення України на шляху демократичного розвитку. Під час другого етапу ці доповіді (початкові статті) планується використати як основу для моніторингу прогресу України за кожним із вимірів пропонованої моделі.

Стаття складається з вступу, двох основних частин та додатків. У першій частині наводиться авторська оцінка положення України відносно вказаних критеріїв моделі. Друга частина містить опис та аналіз звітів про міжнародну допомогу в галузі освіти, що надані групою технічної підтримки проекту.

Вступ

А. Методологія та джерела дослідження

Передусім зауважимо, що термін **міжнародна технічна допомога (МТД)** вживатимемо у розумінні як *«ресурси та послуги, що відповідно до міжнародних договорів України надаються донорами на безоплатній та безповоротній основі з метою підтримки України (постанова КМУ від 15 лютого 2002 № 153)»*¹.

Перша частина статті презентує пояснення автором існуючої ситуації на основі огляду інформації з опублікованих наукових робіт, книжок, матеріалів конференцій, інших загальнодоступних джерел, з відповідними бібліографічними посиланнями; незалежного аналізу інформації з документів, аналізу даних наукових досліджень, повідомлень засобів масової інформації.

Використовуються дані опитувань громадської думки, проведені Інститутом соціології НАН України та громадськими організаціями.

Окрім оцінки джерел, автором було проведено інтерв'ю ряду представників ВНЗ (див. Список у додатку) щодо критеріїв моделі.

В. Система освіти України. Коротка загальна характеристика.

Світ певною мірою дізнається про систему освіти України, бо дедалі більше наших співвітчизників презентує її за кордоном як явно, через включення у різноманітні міжнародні наукові та освітні проекти, так і приховано, через якість праці українських трудових мігрантів.

За останні 10 років шкільну освіту, сплановану і отриману у пострадянських вимірах, здобули принаймні 5 млн. осіб, вищу освіту – 4 млн. осіб, тобто значна частка зайнятих в Україні вже формально мають автентичну українську освіту. У 2007 році видатки на освіту в державі збільшилися до 42 млрд. гривень і вперше досягли близько 7% ВВП, що є одним з найкращих показників у Європі та країнах СНД².

Національна система *середньої освіти* в Україні у 2007/2008 навчальному році має у своєму складі 20,4 тис. загальноосвітніх навчальних закладів, у яких навчається 4,93 млн. учнів (рік). Учні з 1 по 7 клас включно працюють за програмою 12-річної школи, решта – за програмами 11-річної. Навчальний процес забезпечують понад 500 тисяч учителів.

Щорічно збільшується контингент студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. У 2007/08 навчальному році в університетах, академіях, інститутах вищу освіту здобувають більше 2,3 млн. осіб; у коледжах, технікумах, училищах – майже півмільйона. В Україні нараховується більше 560 студентів на 10 тис. населення, що відповідає середньоєвропейському показнику³. У 1999 р. студентський загальний налічував 1,8 мільйона осіб⁴. В Україні підготовку фахівців з вищою освітою здійснюють 920 вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації та форм власності, у тому числі 184 університети, 58 академій, 125 інститутів, 1 консерваторія, 199 коледжів, 210 технікумів і 143 училища. До вищих навчальних закладів державної форми власності належать 225 навчальних закладів III – IV рівнів акредитації та 274 навчальні заклади I – II рівнів акредитації. Як відомо, в Україні вищі навчальні заклади підпорядковані 28 міністерствам і відомствам, при цьому 10 з них мають у підпорядкуванні лише по одному закладу. Такої практики немає ніде в світі, крім країн СНД⁵.

Станом на 01.01.2007 року в аспірантурі системи МОН навчається 17146 аспірантів (69,8% від загальної чисельності аспірантів в Україні). У докторантурі – 808 докторантів (68% від загальної чисельності докторантів в Україні). Прийом 2006 року становив відповідно: до аспірантури – 5413 осіб (65% від загальної кількості прийому до аспірантури); до докторантури – 303 особи⁶.

«Професорсько-викладацький склад ВНЗ налічує 80 тис. осіб. Тобто на одного викладача припадає майже 34 студенти. Це при тому, що в розвинених країнах цей показник часто становить 6 студентів»⁷. Гостро стоїть проблема і старіння кадрів у вищій школі. Загальна чисельність кандидатів і докторів наук в університетах зменшується, а їх середній вік становить 50—60 років.

Системою освіти керують МОН та 27 управлінь освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Окрім цього державного ланцюга освіта скріплюється декількома освітніми НДО всеукраїнського масштабу (ГРОНУ, АКШУ, Ради ректорів) та десятками локальних НДО освітнього спрямування.

Викладачі та учителі, учні і студенти спрямовуються на здійснення демократичних перетворень, освоєння демократичної культури. Проте важливо відрізнити псевдодемократичну демагогію (риторику, лицемірство) від доброякісної і ефективної освіти, що базується на реальних демократичних механізмах та процесах.

I.

Оцінка ситуації сприяння системи освіти розвитку демократичної культури в Україні відповідно критеріїв моделі

Координатором проекту автору була надано таке коротке пояснення складових частин розглянутої моделі демократичного розвитку стосовно освіти:

1. **Обов'язкова частина програми початкової та середньої школи включає спеціальні курси, що вчать учнів:**

- сутності демократичних цінностей, інститутів та процесів;
- правам та обов'язкам громадян у демократичній державі;
- толерантності та повазі до всіх соціальних груп;
- як дискутувати та міркувати, об'єктивно та критично, про політичні та державні справи.

2. Для навчання у початковій та середній школі застосовуються методи, спрямовані на створення демократичної культури у класній кімнаті.

3. Програма вищої освіти включає принаймні один обов'язковий курс, що знайомить студентів із сутністю демократії та їхніми обов'язками як громадян демократичної держави.

4. У програмі вищої освіти існує цілий спектр курсів, що дозволяють та заохочують студентів поглиблено вивчати демократію.

5. Післядипломна освіта заохочує аспірантів до поглибленого вивчення та досліджень про демократію.
6. В університетах існує активна група викладачів, які вивчають питання демократичного розвитку.
7. У закладах педагогічної освіти існують курси для підготовки вчителів до викладання громадянської освіти.
8. У закладах педагогічної освіти існують курси для підготовки вчителів з методів створення демократичної культури у класній кімнаті.

Розглянемо спочатку стан в освіті України за вказаними критеріями. На питання «Чи сприяє система освіти України розвитку демократичної культури?» сьогодні важко відповісти «так», оскільки у ній надто багато нещирого й фіктивного, закритості (тобто великого масиву проблем, про які всі знають, але які публічно не обговорюються), у відсутні дієві правові інструменти захисту від свавілля освітянського керівництва, також не розвинені демократичні традиції та правові форми солідарності кваліфікованих учителів, батьків та учнів, зацікавлених у високоякісній освіті. Систему освіти за недемократичністю окремі експерти порівнюють з військовими або традиційними церковними структурами.

Реально за наших умов школа може перетворитися на осередок освіти і культури в місцевій громаді, в районі, особливо у невеликих містечках та селищах, де часто і будинків культури немає, а в їх приміщеннях відкрили гральні автомати (казино). Перетворення школи на центр навчання, дослідження місцевих проблем (краєзнавства, історії, самоврядування) і формування демократичної культури – це перспективний напрямок, який потребує осмислення.

1. *Якою мірою обов'язкова частина програми початкової та середньої школи включає спеціальні курси, що вчать учнів:*
  - a) *сутності демократичних цінностей, інститутів та процесів;*
  - b) *правам та обов'язкам громадян у демократичній державі;*
  - c) *толерантності та повазі до всіх соціальних груп;*
  - d) *як дискутувати та міркувати, об'єктивно та критично, про політичні та державні справи.*

Обов'язкова частина шкільної програми дуже опосередковано торкається вказаних питань, а тому недостатньо сприяє формуванню демократичної культури у межах курсів правознавства, громадянської освіти (ГО) чи прав людини. Навіть викладання історії є запрограмованим на прямо протилежне: програми та підручники переважно подають «єдину правильну думку» замість того, аби знайомити учнів з чітко встановленими фактами і всім спектром інтерпретації цих фактів у сучасній історичній науці. Є небезпека «забалакати» права людини та сформуванню відразу у дітей до громадянської риторики, як до офіційно-ліцемерної. Запорукою від такої небезпеки може бути тільки постійний зв'язок з реальністю, з оточуючою дійсністю, з конкретними проблемами, з якими щоденно стикаються діти, батьки і вчителі.

Важливі також особисті уподобання, переконання та життєві принципи вчителя. Якщо ж учитель здебільшого про демократію чує лише по телебаченню, а з прав і обов'язків знає лише право ходити на роботу і мовчати, щоб бути в пошані, то про формування вільного громадянина марно говорити.

Ще з перших днів перебування малюка в школі є можливість поговорити на дану тему. У букварі є прекрасні тексти про Батьківщину, є малюнки для проведення бесід. У 3 і 4 класі вивчається предмет «Я і Україна», який поділяється на дві частини — «Природознавство» і «Громадянська освіта», де у вчителя з'являється можливість розкрити відповідно віковим особливостям дітей розуміння свого особистого Я, залежність між окремою людиною і благом для всіх, розкрити поняття дружби, взаємоповаги, взаємодопомоги, щастя, доброти, делікатності. Дається дітям цілісне поняття України як держави і місця кожного у цій державі. Декілька уроків присвячені правилам життя у суспільстві, Конституції, вводиться поняття правопорушення. Тексти цікаві, доступні, пояснюються нові слова, є можливість створити ситуацію по прочитаному тексту і обговорити її. Є можливість вивчати курс «Права і обов'язки дітей». Оскільки розуміння прав людини виростає на ґрунті загальнолюдських, етичних

цінностей, у початкових класах потрібно зосередити увагу перш за все саме на повазі до особистості, співчуття всьому живому, толерантності, на „золотому правилі» (не роби ближньому того, чого на бажаєш собі), уникаючи надмірного захоплення більш вузьким розумінням прав людини. Розуміння прав людини має виникати поступово, природно, без примусу і штучного нав'язування. Тим більше це розуміння не можна замінити назвами і датами міжнародних документів. Є небезпечним введення обов'язкових курсів для початкових та середніх класів. Більш важливим вважається виховання опосередковане – через створення відповідної атмосфери у навчальному закладі, де б думки дітей дійсно вислуховувалися та бралися до уваги, де б діти могли здобути навички участі у прийнятті рішень.

Предмети вказаного змісту в інваріантній частині: 5-6 клас «Етика», 9 клас «Правознавство», 11 клас «Людина і суспільство» чи «Людина і світ». В профільних гуманітарних класах - «Філософія». В обов'язковій частині програм (11 та 12 річної школи) не має спецкурсів з громадянської освіти, лише в варіативній частині. Проте небагато шкіл мають можливість використовувати посібники, які були розроблені в рамках міжнародних проектів з ГО (викладається за рахунок варіативної частини): недостатньо посібників та спеціалістів⁸.

У межах проекту „Громадянська освіта – Україна» здійснено детальний перегляд уже наявних в Україні елементів системи громадянської освіти для визначення можливостей удосконалення змісту і структури в напрямі ефективного формування громадянської компетентності учнів. Робоча група систематизувала і узагальнила підходи до змісту громадянської компетентності учнівської молоді України, що напрацьовані у відповідних документах і забезпечують формування громадянської компетентності у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи на законодавчому і концептуальному рівнях⁹.

Проведений аналіз робочою групою цього проекту свідчить, що «провідною освітньою галуззю, в якій найповніше представлено зміст громадянської освіти, є «Суспільствознавство». З-поміж інших галузей дещо виокремлюються також „Мови і літератури», де громадянським зміст репрезентовано більшою мірою. Всі інші галузі недостатньо інтегрують елементи змісту громадянської освіти. У системі громадянських знань, що відповідно до стандарту мають засвоїти учні в межах галузі „Суспільствознавство», переважають політологічні. Соціальних, економічних та правових знань у ній бракує. ...Значна кількість умінь, потрібних компетентному громадянину, залишається поза увагою (насамперед практичні уміння, пов'язані із досвідом громадянської дії та активною життєвою позицією учня в житті й навчанні). З іншого боку, передбачена стандартом система громадянським знань не завжди спрямована на формування громадянським умінь у повному обсязі»¹⁰.

2

Наскільки широко у початковій та середній школі застосовуються методи, спрямовані на створення демократичної культури у класній кімнаті?

Відповідь на це питання мають встановити соціологічні дослідження та моніторинги, за проведення яких нічого не відомо. У 2006 р. громадська організація „Центр муніципального розвитку» за підтримки проекту Світового банку/ПАДКО/МЦПД „Голос громадськості» проводила в м. Комсомольську соціологічне опитування батьків школярів з приводу якості освітніх послуг. Опитано 400 респондентів, що представляли усі шість шкіл міста. Опитувані відповідали на 42 питання анкети, які стосувалися різних аспектів освітніх послуг: організації навчального процесу, психологічного та морального клімату, безпеки та матеріально-технічного забезпечення¹¹. Опитування безпосередньо не спрямовувалося на вивчення поставленого запитання, але його результати надають можливість опосередковано підтвердити гіпотезу, що *методи, спрямовані на створення демократичної культури у класній кімнаті це не є широко впровадженими*, бо немає системи, лише певні кроки, які частіше за все залежать від людського фактору. У переважній більшості вчителі використовують авторитарний стиль викладання. Проте, останнім часом (три-чотири роки) усе більше з них використовують інтерактивні методи навчання, які передбачають демократичний стиль спілкування. Деколи вони цього і не хочуть робити через відсутність стимулів і заохочень. Багато вчителів, які мають звання «учитель-методист» працюють по старому. Під час атестації педагогічних працівників не враховується методика викладання предмету. У вчителів замало мотивації і багато

перевантаженості паперовими та іншими формалізованими заходами (зборами, педрадами). У класних кімнатах є значна кількість наочності (світлини, рушники, Герб, портрет Президента, слова Гімну тощо), але на цьому фоні там не завжди розгортається конкретна діяльність пов'язана із самоврядністю у класі в руслі «Демократія – це дія». Усе меншою популярністю у вчителів користуються поширені у 90-ті роки методики розвиваючого навчання (за Ельконіним та Давидовим) і школи діалогу культур, тобто старі перевірені методи, «спрямовані на створення демократичної культури у класній кімнаті».

3

Чи включає програма вищої освіти принаймні один обов'язковий курс, що знайомить студентів із сутністю демократії та їхніми обов'язками як громадян демократичної держави? Які ці курси? Який досвід їх впровадження і публікації по його висвітленню.

Курси політології і філософії є загальнообов'язковими (так званий «перший блок дисциплін» навчального плану). Але наскільки він реально відповідає на поставлені питання, залежить від конкретного закладу та викладача у кожному разі.

Окремі питання розвитку демократії розглядаються під час викладання філософії та соціології, але цього явно недостатньо для усвідомлення студентами демократичних цінностей, враховуючи перетворення у суспільстві, які відбулися в Україні останнім часом. В юридичних навчальних закладах є обов'язкові курси теорії та історії держави і права, історії політичних і правових вчень, політології, в яких певне місце посідає проблематика демократії.

Проводяться окремі конференції, семінари та публікація видань на цю тематику, але у більшості випадків це здійснюється при сприянні недержавних організацій та зарубіжних фондів, а не адміністрації ВНЗ. Про демократичні цінності говорять на заняттях окремі ентузіасти, користуючись стихійно встановленою свободою викладання. Ці люди – прихильники свободи, приділяють демократії багато часу, більше, ніж іншим темам. У деяких ВНЗ, завдяки Українсько-Канадським проектам «Основи демократії» (закінчився у 2004) та «Розбудова демократії» (діє дотепер), був уведений елективний курс «Основи демократії» (ОД).

Наприклад, на спеціальностях «історія», «соціологія» Мелітопольського державного педагогічного університету впроваджені курси «Основи демократії», для магістрантів спеціальності «соціологія» - курс «Співпраця з громадськими організаціями», усім магістрантам читається загальноуніверситетський курс «Глобальні проблеми сучасності».

Нормативна частина навчального плану підготовки фахівців з базовою педагогічною вищою освітою (освітньо-кваліфікаційний рівень *бакалавр*) містить суспільствознавчі курси *Політологія* та *Правознавство*, що мають знайомити студентів із сутністю демократії та їхніми обов'язками як громадян демократичної держави. Дисципліни є традиційними, мають достатньо напрацьовані досвід і методику викладання.

Освітньо-кваліфікаційні рівні *спеціаліст* і *магістр* не мають розроблених державних та галузевих стандартів. Вищі навчальні заклади розробляють освітньо-кваліфікаційні характеристики (ОКХ), освітньо-професійні програми (ОПП) та навчальні плани за цими освітньо-кваліфікаційними рівнями самостійно. Так, у ХНПУ імені Г.С. Сковороди до нормативної частини навчального плану підготовки *спеціалістів* включено дисципліну *Конституційне право України*, зміст якої теж передбачає ознайомлення студентів з проблематикою прав та обов'язків громадян демократичної держави.

Є потреба ввести систему безперервної освіти у цьому напрямку: у школі – громадянська освіта; на рівні бакалавра – основи демократії; на рівні магістра – проблеми демократичного розвитку.

4

Чи можна стверджувати, що у програмі вищої освіти існує цілий спектр курсів, що дозволяють та заохочують студентів поглиблено вивчати демократію?

Роль такого спектру курсів відіграє цикл предметів гуманітарної та соціально-економічної підготовки, який відноситься до нормативних навчальних дисциплін (тобто

обов'язкових), які передбачені в навчальних планах усіх спеціальностей. Відповідно Постанови Кабінету Міністрів №1247 від 07.08.1998 «Про розроблення державних стандартів вищої освіти»:

«Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки, як правило, включає такі навчальні дисципліни:

1) для молодших спеціалістів: історія України, ділова українська мова, іноземна мова, суспільствознавство (філософія, політологія, соціологія);

2) для бакалаврів: філософія (філософія, етика, естетика, логіка), політологія, основи економічних теорій, правознавство (основи права та основи конституційного права України), історія України (історія України, українська культура та українознавство), ділова українська мова, релігієзнавство, психологія, іноземна мова.

Кількість навчальних годин з кожної навчальної дисципліни визначає Міносвіти.

Перелік навчальних дисциплін циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки, а також кількість навчальних годин, відведених на їх вивчення, для освітньо-кваліфікаційних рівнів спеціаліста, магістра визначаються у порядку, встановленому Міносвіти»¹².

Процентний обсяг циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки від загального обсягу навчального часу у навчальних планах ВНЗ становить менше 20%. При підготовці фахівців за напрямками і спеціальностями Переліку-1997 ВНЗ керуються галузевими стандартами вищої освіти другого покоління, які погоджено в Міністерстві праці та соціальної політики і затверджено відповідними наказами Міністерства освіти і науки. «При розробці навчальних планів і навчальних програм на підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра за напрямками Переліку-2006 належить керуватися наказом Міністерства освіти і науки України від 19.06.02 р. № 1/9 — 307 «Про завершення розробки галузевих стандартів вищої освіти» щодо формування циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки, суворо дотримуватися визначеного переліку навчальних дисциплін циклу та обсягу годин на їх вивчення»¹³.

Існуючий спектр курсів у програмі вищої освіти за певної їхньої інтерпретації конкретним викладачем, можуть захопити студентів поглиблено вивчати демократію. Але «автоматично» таке захоплення не впливає з жодного зі вказаних курсів. Є окремі теми в навчальних курсах, які висвітлюються досить суб'єктивно (коли викладач може говорити, що європейська демократія Україні не підходить, СОТ – це загибель нашої економіки, а вступ до НАТО – кінець нашої військової промисловості).

Якщо говорити про базові курси відповідних гуманітарних фахів (історія, політологія, міжнародні відносини тощо), то тут мало що змінилося з радянських часів – якщо говорити про структуру, а не інтерпретації (відповідна зміна плюсів на мінуси та навпаки). Щодо гуманітарних курсів, які є обов'язковими для студентів будь-якого фаху, то слід відзначити, що вони радше шкодять розвитку демократичного мислення у молоді, адже викладаються здебільшого монологічно, а «школи» вивчення цих предметів глибоко вкорінені в радянські кафедри наукового комунізму, атеїзму тощо, які просто змінили вивіску.

5

Наскільки післядипломна освіта (аспірантура, докторантура) захоплює аспірантів, докторантів до поглибленого вивчення та досліджень про демократію?

Якщо не брати до уваги дисертаційні теми, спеціально присвячених демократії, то захоплення до поглибленого вивчення демократії не розглядається як завдання аспірантури та докторантури як інституцій з підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Аспірантура має таку можливість через курс «Філософія», який читається перед складанням кандмінімуму з філософії. Наскільки ця можливість здійснюється - залежить від викладача. Захоплення відбувається за допомогою програм міжнародних обмінів та аспірантських стипендій у західних вузах.

Немає системності у дослідженнях демократії, за наявності якої можна було б рухатися у напрямку поєднання теорії і практики, тобто домагатися того, щоб дослідження впливали і допомагали утвердженню демократії в суспільстві.

Результат пошуку в каталозі дисертацій і авторефератів дисертацій Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, яка отримує обов'язковий примірник усіх авторефератів, підтверджує такі оцінки. За пошуковим терміном «демократ\$» знайдено 293 записи з 54 тис. бібліографічних записів про дисертації, 68 тис. записів про

автореферати дисертацій, що надійшли в бібліотеку з 1994 р. (станом на 30.01.2008), тобто термін «демократія» чи його похідні містяться в назвах не більше 200 дисертаційних робіт, захищених за останні 13-15 років. Зокрема, з політичних наук знайдено 122 записи, з філософських наук — 22, історичних наук — 94, а з педагогічних наук знайдено лише 2 дисертації, в темах яких вживається термін «демократія»¹⁴. Дисертаційні дослідження проблем демократизації освіти також є рідкісними. Результат пошуку в каталозі дисертацій і авторефератів дисертацій за пошуковим запитом «демокр\$ освіт\$» дає лише 8 документів¹⁵, а загальний пошук в електронному каталозі Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського надає всього 31 запис.

6

Чи можна, на Вашу думку, стверджувати, що в українських університетах існує активна група викладачів, які вивчають питання демократичного розвитку? Які приклади можна навести?

Таких викладачів поодинокі багато; є окремі викладачі у ВНЗ, які вивчають проблеми, теорію, практику утвердження демократії, але «угруповання», створені спеціально з цією метою, в Україні маловідомі. Протягом останніх років спостерігалася активізація діяльності об'єднань громадян та аналітичних центрів, проте є потреба у розвитку організаційних структур (центрів) вивчення демократії таких як, наприклад, в університеті Квінз Центр вивчення демократії. Під його керівництвом проект «Розбудова демократії» згуртував майже 500 українських викладачів, політологів і фахівців дотичних спеціальностей протягом 10-12 курсів підвищення кваліфікації Міністерства освіти і науки України, Інституту вищої освіти АПН України, Канадсько-Українського проекту «Демократична освіта» з викладання курсу «Основи демократії» у вищій школі. Менша, але на загал більш кваліфікована група — порядку 20 осіб — є тренерами цих семінарів, авторами навчального посібника «Основи демократії» (перший варіант видавався двічі¹⁶, зараз готується нове видання).

Поза цим співтовариством формується група національних експертів Проекту „Громадянська освіта – Україна», Донецька Школа Прав Людини \ Donetsk Human Rights School – НДО, створена викладачами ВНЗ у 1995 р. (<http://home.skif.net/~dhrs/>), Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних наук «Нова Доба», член EUROCLIO — Європейської асоціації вчителів історії, EUSTORY — європейської мережі молодіжних історичних конкурсів, CIVITAS International — міжнародної організації з громадянської освіти¹⁷. Діяльність асоціації «Нова Доба» зі створення системи посібників з громадянської освіти високо оцінюється як в Україні, так і закордонними спостерігачами¹⁸.

Здебільшого проблеми демократії досліджуються поза ВНЗ у мережі аналітичних центрів, таких як - Український незалежний центр політичних досліджень <http://www.ucipr.kiev.ua/>, Центр політико-правових реформ www.pravo.org.ua (www.cppr.info) та інших недержавних аналітичних центрів (див. Мережа аналітичних центрів України <http://intellect.org.ua/>), Міжнародний центр перспективних досліджень, Товариства Ukrainian Fulbright Alumni Association, Український освітній центр реформ (УОЦР).

Є цікавий підхід проф. О.В.Тягла, який створив Український віртуальний центр критичного мислення, за допомогою якого можна вийти на науково-практичні дослідження і розвиток методів і форм утвердження демократії.

7

Як широко у закладах педагогічної освіти впроваджені курси для підготовки вчителів до викладання громадянської освіти?

Досвід підготовки з громадянської освіти вчителів за спеціальністю "Історія" є у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Волинському державному університеті імені Лесі Українки, декількох інших навчальних закладах. Програма і майбутній навчальний курс, спрямовані на підготовку майбутнього вчителя до викладання курсу "Громадянська освіта", що своїм змістом і прикладним характером має сприяти розвитку громадянськості особистості, розроблялися в ході проекту «Громадянська освіта – Україна» (2005 – 2008)¹⁹. Впроваджувати підготовку з громадянської освіти вчителів ВНЗ не вмотивовані достатньо – курс громадянської освіти

у школах не є обов'язковим, не забезпечений достатньо підручниками та гарантованою комплектацією протягом навчального року.

8

Які курси у закладах педагогічної освіти сприяють оволодінню майбутніми вчителями методами створення демократичної культури у класній кімнаті? В шкільній організації?

Цими питаннями мають опікуватися всі навчальні курси, особливо культурологія, історія та всі інші гуманітарні науки, методики викладання фахових дисциплін, громадянської освіти, основи педагогічної майстерності. В Україні вже створено чимало посібників та підручників, покликаних допомогти українським освітянам відповісти на виклики сучасності і перебудувати функціонування навчальних закладів та процес викладання на засадах демократизму, а також допомогти зрозуміти сутність демократичних процесів, що відбуваються в світі і в Україні – з урахуванням усього багатства ідей і практик світової та української педагогіки. Прикладом є принципово новий навчальний посібник для студентів педагогічних спеціальностей, укладений міжнародним колективом авторів «Педагогіка для громадянського суспільства: навчальний посібник для студентів педагогічних спеціальностей» за ред. Т. С. Кошманової²⁰.

Але такі курси багатьом фахівцям невідомі. Діючі учителі надолужують ці прогалини вищої освіти на курсах перепідготовки, семінарах, тренінгах, конференціях, що проводяться на обмежені кошти донорів. Тому таке навчання не охоплює усіх учителів, а у держави на заходи зі *створення демократичної культури у класній кімнаті* не знаходяться кошти.

Для педагогічних закладів вищої освіти такий курс абсолютно необхідний. Також необхідний спеціальний курс з демократичних принципів управління в системі освіти та механізмів захисту прав людини саме у закладах освіти. І спеціальний курс зі створення демократичної атмосфери у класі (навчальній групі), демократичних принципів і форм взаємовідношень між учасниками навчального процесу.

Наприклад, Українсько-американський гуманітарний інститут має матеріал для порівняння, оскільки надає сертифіковану вищу освіту не тільки українського, але й американського гатунку. У такі базові американські дисципліни для першокурсників, як composition, bussiness English etc., вже закладаються основи толерантного мислення й мовлення. Йдеться саме про стратегії мислення й навчання: годі сподіватися, що їх може замінити введення певного спеціального предмету, наприклад, «толерантність». Громадянська освіта повинна бути не окремим предметом, а основною метою викладання базових предметів. Запозичена демократія саме тому не працює в нашому суспільстві, що воно не є громадянським суспільством вважає Володимир Звиняцьковський, проректор з наукової роботи Українсько-американського гуманітарного інституту (Київ).

Попередній підсумок

Розглянуті вище критерії №1-8 переважно відображають, яким чином система освіти **сприяє формуванню носіїв демократичної культури**. У доповнення до цих критеріїв моделі, на нашу думку, потрібно розглянути (запропонувати) також критерії, що відобразатимуть, яким чином освіта як система демонструє свою демократичну природу, який вона подає приклад і зразок демократичних трансформацій для інших сфер суспільства. Цей аспект є не менш важливим за перший. Так, у *Звіті Міністра освіти і науки України Ніколаєнка С.М. за роботу з 4 лютого 2005 року по грудень 2007 року повідомляється, що «Демократизація освітнього процесу виявилась у створенні п'яти громадських рад та колегій при МОН з питань дошкільця, середньої, вищої, професійно-технічної освіти і науки. На практиці почала діяти державно-громадська модель управління освітою і наукою. Ефективно працюють батьківські, учнівські і студентські органи самоврядування. Вперше до проблем ліцензування, атестації ВНЗ залучено громадськість, депутати місцевих рад... Створена при Міністерстві освіти і науки України Всеукраїнська студентська рада стала кандидатом у члени Національних спілок студентів Європи (The National Union of Students in Europe (ESIB))»²¹. Проте стосовно аспекту демократизації української освіти є і протилежні оцінки, наприклад, народний депутат України, голова наглядової ради Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка, глибокий дослідник становлення і розвиток*

загальноосвітньої школи, вищих педагогічних навчальних закладів, закладів підготовки та перепідготовки освітянських кадрів у контексті суспільно-політичного життя України²², *Курило Віталій Семенович вважає*: «Покращення якості освіти гальмує й заважає формуванню здорових стосунків між споживачами освітніх послуг та навчальними закладами – жорсткий бюрократизм і закритість системи. Однією з яскравих ілюстрацій того, що подібний механізм управління освітою починає породжувати корумпованість та все менше орієнтується на ефективне вирішення проблем освіти, є ситуація, яка склалась у сфері навчального книговидавання²³. Роль громадян, які беруть участь у примноженні та поширенні знань, помітно збільшується, зростає роль третього сектора – громадських організацій та об'єднань. Навчальні заклади мають бути підконтрольними громаді. Громадсько-державна форма управління навчальним закладом є дуже поширеною на заході і передбачає участь представників громадськості, які інвестували кошти в даний ВНЗ, у процесах призначення керівників, у вирішенні інших кадрових питань, виборі стратегії розвитку навчального закладу тощо²⁴.

Тому на нашу думку доцільно запропоновану модель доповнити і такими критеріями:

Вплив громадських платформ, НДО на формування освітньої політики. Протягом останніх років спостерігається активізація діяльності освітніх об'єднань громадян та аналітичних центрів. Проте, залучення громадськості до процесу прийняття рішень органами державної влади, зокрема шляхом проведення публічних слухань, громадських обговорень та консультацій, впровадження результатів досліджень об'єднань громадян потребує значного поліпшення.

Рівень автономії ВНЗ. Впровадження недеklarативної університетської автономії розглядається як оптимальний курс підвищення якості вищої освіти. Чимало вищих навчальних закладів України сьогодні переймаються проблемою автономії, академічних свобод і суспільної відповідальності²⁵. Причина на поверхні — вона тісно пов'язана з ефективністю і гнучкістю управління закладами освіти та їх здатністю до ринкового маневрування²⁶. Зокрема, певна частина ВНЗ вважають, що ВНЗ повинен цілком самостійно визначати зміст навчання й структуру своїх навчальних програм, створювати передумови для більш відповідального і вмотивованого ставлення студентів до своєї освіти, на власний розсуд проводити експерименти у ділянці міждисциплінарних студій чи запроваджувати інноваційні спеціальності²⁷. Автономія щодо визначення змісту освіти насамперед передбачає перегляд принципів формування державних освітніх стандартів.

Рівень демократичності системи атестації науково-педагогічних кадрів. Атестація наукових і педагогічних кадрів та система державних нагород і стимулювання є визначальним фактором якості освіти²⁸. Знання і звання, отримувані в Україні за існуючими процедурами за своєю роллю нагадують ті гормони, з яких одні стимулюють ріст, а інші – гальмують його. Про вади і проблеми атестації в Україні вже можна укласти книгу з публікацій, наукових досліджень і доречних пропозицій з виводу «знань і звань» зі «світла кривих дзеркал»²⁹.

Впевненість учасників навчального процесу в існуванні діючих правозахисних механізмів. Наявність конкретних прикладів ефективного захисту порушених прав в освіті з використанням правових або (ширше) демократичних інструментів³⁰.

У доповіді Комісії «Блакитної стрічки» відзначається, що якість української освіти стає все більшою проблемою. Зокрема, у доповіді наголошується, що кошти витрачаються неефективно, спрямовуються здебільшого на утримання шкіл та інших установ, а не на покращення результатів освіти. Управління є занадто централізованим. Можливості здобути освіту нерівні, сільська місцевість та бідні верстви населення залишаються в не вигідному становищі. Низькі зарплати заохочують корупцію, підриваючи стандарти освіти. Професійна освіта не відповідає вимогам ринкової економіки. Це є основним недоліком, враховуючи той факт, що освіта стає все більш важливою для економічних можливостей, оскільки в Україні чим нижчий рівень освіти, тим більший ризик безробіття³¹.

Українськими соціологами встановлено, що «у пострадянський період існування українського суспільства відбувається поглиблення процесу поляризації рівнів освіти, тобто збільшується кількість індивідів на полюсах освітньої ієрархії (неповна середня та вища освіта). Спостерігається поступове уповільнення обмінної (циркулюючої) освітньої мобільності між вихідцями з різних соціальних прошарків суспільства. Інституцію освіти

нині навряд чи можна вважати чинником забезпечення рівності можливостей, меритократичності процесу відтворення нерівності. Таку функцію вона втрачає. Натомість інституція освіти перетворюється на чинник закріплення існуючої нерівності та чинник соціального закриття високоосвічених і низькоосвічених спільнот, що в перспективі може мати негативні наслідки для суспільства, перетворити освітню, а через неї і соціальну нерівність на спадкову»³².

Є показовими також дані соціологічного моніторингу „Українське суспільство”³³, що проводиться Інститутом соціології НАН України, щодо міри забезпечення громадян України життєво важливими умовами освіти і знання за період 1994-2006 рр. З одного боку, ці дані засвідчують певну стабільність розвитку освіти нашої держави, адже спостерігається зростаюча динаміка показників щодо позицій моніторингу, з іншого боку, невеликі значення показників достатності рівня освіченості і науково-технічних (14%), економічних (18%) і політичних знань (21%) та можливості надання дітям повноцінної освіти (13%) вказують скоріше на наявність системних кризових явищ в системі освіти та сучасного стану національної економіки. На думку О. Хоруженка, актори вищої освіти існують у формі фікції, самоприниження, втрати самоповаги, «активної несвободи», утримування студента в „герметичному коконі вигаданого та спрощеного світу. Автор пропонує „студентському середовищу дати свободу», оскільки найважливіша і найпередовіша технологія освіти – свобода, можливість ідейного і політичного вибору для студентів»³⁴.

Тому державна політика у галузі освіти має враховувати усі «сліди» та впливи освіти у суспільстві і визначити головну проблему освіти як її невідповідності потребам створення в Україні інноваційного демократичного суспільства.

Вже проведений вище аналіз засвідчує, що система освіти України сприяє розвитку демократичної культури за вказаними параметрами моделі переважно за рахунок здійсненої МТД. Власні ресурси та/або ініціативи спрямовувалися переважно на забезпечення функціонування системи освіти відповідно пострадянських стереотипів, причому тут «пост» вжито у смислі «після», а не в сенсі переосмислення, або вузько зрозумілих націєцентричних установок. Складається враження, що формування культури демократії здійснюється лише під впливом світового співтовариства, тому формально освіта з питань демократичної культури є, а насправді має нульовий рівень. Тому всі проекти МТД тонуть, коли справа доходить до продовження їх планів за національні кошти. Розглянемо детальніше це у другій частині доповіді.

II.

Міжнародна технічна допомога у сфері освіти України

Дослідницьким проектом ЦВДУК передбачається обговорення міжнародної допомоги на основі аналізу звітів, наданих групою технічної підтримки проекту, за такими запитаннями:

- a) Чи діяли в даній сфері міжнародні проекти?
- b) Які заявлені **цілі** вони мали? (Короткий опис поставлених цілей та **результатів** діяльності міжнародних проектів, що обговорюються).
- c) Як оцінюють свій успіх у досягненні поставлених цілей **донори** та/або **виконавці** проектів?
- d) Чи є свідчення того, що вони вплинули на ситуацію в Україні? Який **вплив** мали окремі міжнародні проекти з **погляду українців** – представників зацікавлених груп?
- e) Наскільки доречними були **критерії оцінки**, що їх використовували ці проекти або програми? (Оцінка правомірності вимірювання ефективності, що застосовують виконавці проектів).
- f) Які показники (індикатори) слід використовувати?
- g) Якщо міжнародні проекти не діяли, то чи можуть вони взагалі бути корисними в цій сфері? Якщо так, то які проекти та які критерії можна було б використати?

Така послідовність передбачає аналіз усіх проектів МТД за схемою:

Назва проекту	Цілі	Завдання	Результат / вплив з погляду донорів / українців	Доречність критеріїв оцінки проектів

А така схема у свою чергу передбачає формалізацію вжитих понять, вимірювання їх якості тощо.

Оскільки на час написання цієї доповіді звіти з інформацією про виконання проектів МТД групою технічної підтримки проекту ЦВДУК ще не підготовлені, то автор включив до свого аналізу лише низку відомих йому проектів МТД (див. додаток), про цілі, завдання, обсяги та застосовувані критерії оцінки проектів не завжди наявна інформація.

На жаль, інформація про загальний обсяг МТД у сфері освіти України є недоступною або ще не зібраною. Декілька загальних зауважень щодо обсягів МТД в Україні.

За оцінкою Рахункової палати, починаючи з 1992 року, в Україну надійшло міжнародної технічної допомоги на загальну суму понад 6 мільярдів доларів США, з яких більше третини отримано за останні шість років. У той же час, Міністерство економіки України, будучи головним координатором МТД, не володіє узагальненою, повною та достовірною інформацією щодо її обсягів і структури в розрізі фінансових ресурсів, товарів, робіт і послуг, прав інтелектуальної власності тощо, а також в розрізі бенефіціарів (органів-координаторів) та реципієнтів проектів МТД. Колегія Рахункової палати, розглянувши результати перевірки та аналізу отримання Україною МТД та стану її використання (11.04.2007), дійшла висновку, що «діюча в Україні система управління і моніторингу МТД не відповідає сучасним вимогам державного регулювання у цій сфері і потребує серйозного вдосконалення та розвитку всіх її основних складових»³⁵.

«Технічна допомога може бути ефективною»³⁶, такий висновок зробили автори дослідження «Збір та аналіз інформації про діяльність міжнародних донорів в Україні та Польщі», що його здійснив Міжнародний центр перспективних досліджень на замовлення програми Інституту відкритого суспільства «Ініціатива реформування місцевого самоврядування та державних послуг» у 2001 р. Порівняння двох систем надання технічної допомоги в Україні та Польщі засвідчує, що польська модель співпраці допомогла досягти вагомих та стійких результатів. З іншого боку, наслідком безсистемної, спрямованої на розв'язання окремих проблем, допомоги Україні стали набагато повільніші темпи перетворень в усіх сферах її суспільства.

Порівняння двох систем надання технічної допомоги здійснювалося за чотирма принципами ефективної технічної допомоги, які Світовий банк оприлюднив у Комплексній концепції розвитку (CDF):

1. Довгострокове, цілісне бачення, що повною мірою та систематично враховує пріоритети розвитку країни.

2. Визначальна роль країни у виробленні та впровадженні національної стратегії розвитку, яка є наслідком консенсусу між урядом, громадянським суспільством та приватним сектором.

3. Налагодження тісної співпраці між урядом, громадянським суспільством, приватним сектором, донорами, міжнародними організаціями та іншими зацікавленими сторонами, що має забезпечити узгодженість та відповідність усіх кроків національній стратегії розвитку й забезпечити вирішальну роль країни в координації програм допомоги.

4. Досягнення конкретних результатів, які узгоджуються із загальними цілями країни, її баченням майбутнього.

Оцінка ефективності технічної допомоги у двох країнах за цими чотирма критеріями дає підстави зробити висновок, що цих критеріїв великою мірою дотримується Польща, натомість їх майже повністю ігнорує Україна³⁷.

Урядовою Стратегією залучення міжнародної технічної допомоги на 2004 – 2007 роки передбачалося розв'язання низки завдань, зокрема, у напрямі (1) — підвищення конкурентоспроможності національної економіки, забезпечення сталого економічного зростання: «посилення спроможності до генерування, розповсюдження та впровадження знань шляхом поліпшення якості та забезпечення рівного доступу усіх верств населення

до освіти, післядипломного навчання; створення інформаційних мереж для обміну знаннями»³⁸, у напрямі (4) — поглиблення демократичних перетворень, формування інститутів розвинутого громадянського суспільства: «посилення захисту прав і свобод громадян»; «зміцнення громадських організацій, зокрема професійних, незалежних аналітичних центрів, здатних брати участь у формуванні політики держави»³⁹, проте безпосереднього завдання стосовно освіти у цьому напрямі не поставлено.

Ймовірно, це буквалістська критика, проте у Стратегії віднаходимо таку оцінку:

«Система освіти в цілому відповідає європейським стандартам, але потребує подальшої гармонізації з ними. Для забезпечення переходу до економіки, що ґрунтується на наукоємних технологіях, необхідне поліпшення якості та забезпечення рівного доступу до освіти, післядипломного навчання, підвищення кваліфікації»⁴⁰.

Розуміючи неточність терміну європейські стандарти, наведемо іншу оцінку, яку надає вже згадуваний раніше автор:

«зміст навчання залишається далеким від світових та європейських стандартів. Наша освіта все ще потерпає від консервативної орієнтації навчання на засвоєння максимально великого об'єму знань. При цьому нехтується питання вміння учня застосовувати набуті знання»⁴¹.

Отже, колишня стратегія діяльності Уряду щодо залучення МТД не визначала чіткі цілі та систему критеріїв оцінки ефективності використання цієї технічної допомоги стосовно освіти, не узгоджується із пріоритетами України.

Проте не можна погодитися і з оцінкою про «стратегічну безцільність» залучення МТД, яку сформулювала Рахункова палата України. Її зауваження, що «програми донорів формуються, виходячи з їх власного бачення та можливостей, а не з потреб українських реципієнтів. Українські бенефіціари (органи-координатори) в такій ситуації не мають чіткої позиції стосовно змісту проектів міжнародної технічної допомоги (МТД) і не впливають на процес їх відбору та впровадження»⁴² є не завжди коректним. Якби програми були невідповідними потребам українських реципієнтів, то такі програми (а їх приклади потрібно знайти) просто не реалізовувалися б.

Погоджуючись із критеріями ефективності МТД, запропонованих СБ, на нашу думку, у випадку з освітою потрібно використати більш густішу мережу критеріїв для оцінювання МТД як внеску в розвиток освіти з метою її сприяння зростанню демократичної культури, щоб врахувати такі особистісні феномени як, наприклад, важка адаптація до реалій України українських випускників і стажерів закордонних університетів, в'язе після проектне існування НДО, вплив знання англійської мови, певну стабілізацію матеріального становища українських реципієнтів, які отримують певну винагороду чи компенсацію за свою працю у їх межах. Якщо міркувати дуже спрощено, то МТД за виявом свого впливу може бути класифікована таким чином:

А) інвестиції у фахівців державних та недержавних установ, учнів і студентів та викладачів вищих навчальних закладів (навчання, стипендії програми обміну, підтримка наукових обмінів, оплата участі в конференціях тощо).

Б) інвестиції в дослідницькі програми (публікація книг, проведення аналітичних оглядів та інші проекти з «негайним впливом»).

В) інвестиції в установи, організації, підтримка закладів культури та освіти.

Г) інвестиції в розробку удосконалення законодавчої бази з питань освіти.

Якщо ретроспективно оглянути сукупність проектів МТД у сфері освіти (див. додаток до статті), то передусім помічаємо їх орієнтованість на індивідуальних реципієнтів та здійснення проектів, що можуть забезпечити «конкретний і негайний вплив» (публікації, навчання, акції тощо) і майже повну відсутність зусиль, спрямованих на удосконалення процедур, які здійснюються інституціями, передусім, урядовими, і від яких залежить фактично рівень демократичної культури у суспільстві. Така нерівномірність у пріоритетах МТД призводить до істотного ускладнення завдання розробки проектів, які були б пов'язані між собою і формували б критичну масу щодо досягнення цілей, потрібну для реальних перетворень. Оскільки проекти МТД не мають системного характеру, зміни в одній сфері наштовхуються на опір з боку застарілої системи, успадкованої від радянських часів, і всі зусилля зводяться нанівець.

Це стосується зокрема впровадження у навчальний процес курсів ГО у шкільній освіті і ОД у вищій освіті. Ці курси легітимізовані як варіативна частина змісту освіти і виявилися залежними від уподобань керівників навчальних закладів, які зрештою мають

вирішальне значення при визначенні їх місця і долі при плануванні навчального процесу. Водночас МОН, яке має реальну спроможність надати курсам ГО та ОД статус нормативно обов'язкових чи включити до інваріантної частини змісту освіти, хоча б тимчасово – на 5-7 років, разом з тим не поспішає здійснювати такі кроки.

Експерти вказують на «наявність реального протистояння процесу гуманітаризації з боку консервативних структур (світоглядний технократизм, повільні темпи демократизації вузівської освіти, падіння престижу кафедр суспільних наук і суспільно-політичних дисциплін та ін.)», «досить низький рівень існуючих гарантій ефективності роботи з гуманітаризації освіти у вищій школі». Причину цього вбачають у відсутності «цілісної моделі гуманітаризації вищої технічної освіти, а також відсутність підготовленого викладацького корпусу, який зміг би на достатньому рівні викладати гуманітарні дисципліни»⁴³. Враховуючи, що при реалізації принципів та вимог Болонського процесу в освіті України вітчизняні фахівці вищої школи вказують, наприклад, на відсутність циклу гуманітарних предметів при підготовці бакалаврів та магістрів (на прикладі електротехніки) у ВНЗ Швеції та Іспанії, у той час, як наприклад, гуманітарний цикл підготовки бакалавра електротехніки в НТУУ «КПІ» становить 16% загального часу навчання⁴⁴, можна передбачити, що реалізація основних напрямків гуманітаризації вищої освіти, до яких належить демократизація навчального процесу; гуманітаризація технічних дисциплін; посилення змісту і структури гуманітарного знання, зрештою загальмуються ще вищою мірою.

Важливо зауважити, що ще у 2002 р. дослідники вказували на те, що «посилення спроможності уряду здійснювати реформи не належить до визначальних напрямків діяльності українських проектів» і наводили приклад Польщі, у якій розвиток інституцій та інфраструктури є одним з пріоритетних завдань, для виконання яких ЄС надавала їй допомогу через Програму PHARE, втілення «проектів споріднення» («twinning»), що допомагають забезпечити професійну підготовку службовців на всіх рівнях урядової системи. Натомість в Україні домінує діяльність короткострокового характеру, така як надання порад чи проведення разових семінарів та конференцій. Отож того кумулятивного ефекту, що його дають довгострокові проекти, майже немає. У кінцевому підсумку, за такого стану речей країні властиві показники розвитку, недостатні для досягнення визначених цілей становлення демократії та ринкових реформ⁴⁵.

Не можна вилікувати — не означає не можна допомогти

МТД образно можна порівняти з лікуванням тяжкохворого організму суспільства. У випадку з Україною ХХІ ст., яка, за характеристикою В.Войтенка, «змушена тягти за собою... деморалізований народ, схильний водночас і до анархії, і до безмежного конформізму..., інтелігенцію, яка значною мірою втратила роль духовного стрижня нації..., номенклатуру, більша частина якої у радянські роки не мала розуму й совісті, а нині позбулася ще й страху..., а тепер ще й державних посадовців, які народу не бачать, інтелігенцію зневажають, а номенклатури бояться...»⁴⁶, чітко в деталях уявити собі, що та як відбувається в цьому надскладному організмі за наявності цілого «букета» хронічних захворювань, породжених бездержавністю та тоталітарним минулим, сьогодні не під силу нікому. Отже, неможливо й точно прогнозувати реакцію тяжкохворого організму суспільства на введення тих чи тих проектів МТД. Спеціалісти, котрі займаються теорією систем, вказують: головне — не сила, а правильна конфігурація, архітектоніка впливу на складну систему⁴⁷.

Спираючись на дані нашого дослідження, ми схилиємося до такого висновку: в українських проектах МТД стосовно освіти вважаємо за доцільне започаткувати ті види діяльності, які було розгорнуто в польських проектах (розробка навчальних посібників, професійне навчання, «програми споріднення») та удосконалення механізмів розробки публічної освітньої політики.

Додаток 1. Перелік проектів МТД у галузі освіти за країнами донорів.

17.08.2005 Кабінетом Міністрів України затверджено Стратегію залучення міжнародної технічної допомоги на 2005-2007 роки. Стратегія покликана зорієнтувати донорів щодо пріоритетів Уряду та заохотити скорегувати свої стратегії та стратегічні плани щодо техніко-економічного співробітництва з Україною на короткострокову перспективу.

У Стратегії зазначалося, що ресурси, які надавались країнами-донорами та міжнародними організаціями, були зосереджені в різні періоди часу на окремих сферах соціально-економічного життя України. Так, на початковому етапі з 1991 по 1997 роки у центрі уваги програм та проектів МТД знаходились питання розбудови основних засад та інфраструктури ринкової економіки, подолання негативних наслідків перехідного періоду. В період з 1997 по 2004 роки головна увага приділялася макроекономічній стабілізації, поглибленим структурним, правовим реформам, демократизації суспільства, переходу до етапу сталого економічного зростання, підтримці екологічної та ядерної безпеки, покращенню життя людей в регіонах, відродженню культури та духовності. Найбільшим донором для України були та залишаються Сполучені Штати Америки, друге місце посідає ЄС. Іншими найбільшими донорами є Канада, Великобританія, ФРН, Нідерланди, Швеція, Швейцарія, Японія, Данія, Корея, ООН, Світовий банк, ЕБРР тощо. У Стратегії наводиться така таблиця напрямів МТД:

Стратегічний напрям	Донор
(1) підвищення конкурентоспроможності національної економіки, забезпечення сталих темпів економічного зростання, впровадження інноваційної моделі її розвитку	США, ЄБРР, МБРР, МАГАТЕ, КЄС, ЮНІДО, Канада, Великобританія, Німеччина, Франція, Швеція, Швейцарія, Нідерланди, Чеська Республіка
(2) забезпечення вступу України до СОТ, здійснення європейської та євроатлантичної інтеграції	США, Великобританія, КЄС
(3) створення сприятливого підприємницького середовища, розвиток малого та середнього бізнесу	США, КЄС, МБРР, Нідерланди, ФРН, Канада
(4) поглиблення демократичних перетворень, формування інститутів розвинутого громадянського суспільства	США, КЄС, ПРООН, МБРР, Великобританія, Польща, Німеччина
(5) досягнення цілей розвитку, визначених у Декларації тисячоліття ООН, зокрема поліпшення соціальних умов та здоров'я громадян України, гуманітарний розвиток	США, КЄС, ООН, МБРР, МАГАТЕ, Великобританія, Німеччина, Італія, Франція
(6) підвищення рівня екологічної, ядерної та радіаційної безпеки, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи	США, ЄБРР, МБРР, МАГАТЕ, КЄС, ПРООН, Великобританія, Німеччина, Австрія, Данія, Франція, Швеція, Нідерланди
(7) гарантування безпеки та захисту держави і громадян	США, КЄС, ООН, Франція, Іспанія
(8) розвиток державної регіональної політики, проведення адміністративно-територіальної реформи	КЄС, Німеччина, Нідерланди, Великобританія, Швеція, МБРР.

КАНАДА

Урядова допомога з боку Уряду Канади надається в рамках Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Канади стосовно канадської програми співробітництва від 24.10.94 через Канадське агентство міжнародного розвитку (КАМР). Відповідно до цього Меморандуму Україна щорічно отримує від Канади технічну допомогу обсягом приблизно **20 млн. кан. дол.** Метою Канадської програми співробітництва з Україною є поглиблення існуючих особливих політичних та економічних зв'язків між Канадою та Україною шляхом підтримки демократичного та сталого економічного розвитку.

Уряд України високо оцінює результати виконання проектів технічної допомоги Канади у галузі державного управління, політичних реформ, законодавчої співпраці та освіти. Результати канадсько-українського технічного співробітництва можуть слугувати прикладом реального наповнення **відносин особливого партнерства** між країнами. На поточний момент в Україні впроваджується **22 проекти** канадської допомоги, які в цілому відповідають пріоритетам Стратегії залучення міжнародної технічної допомоги на 2005-2007 роки⁴⁸.

Висока ефективність характерна для діючих проектів, зосереджених у ключових сферах освіти. До них варто зарахувати насамперед такі.

Проект «Розвиток демократії»

Канада виділила 12 млн. канадських доларів на 4 соціально-економічні програми в Україні (2004)

Канадське агентство міжнародного розвитку (CIDA) виділило 12,1 млн. канадських доларів (47,846 млн. гривень) на реалізацію 4 проектів технічного співробітництва, спрямованих на розвиток громадянського суспільства в Україні. Проект «Розвиток демократії» при фінансуванні КАМР 2,3 млн. канадських доларів (9,085 млн. гривень) є продовженням проекту «Демократична освіта» і передбачає доопрацювання підручника «Основи демократії», збільшення кількості викладачів цього курсу, створення інтернет-версії курсу і розробку спеціальних програм для окремих груп слухачів.

Проект «Голос громадськості» (3,3 млн. канадських доларів, або 13,035 млн. гривень) передбачає допомогу 6 містам у поліпшенні послуг, серед іншого в освіті, житлово-комунальному господарстві, громадській безпеці і транспорті. Для надання допомоги обрані Луцьк, Чернігів, Макіївка (Донецька область), Алчевськ (Луганська область), Коломия (Івано-Франківська область), Комсомольськ (Полтавська область).

«Українські Новини» 19 квітня 2004

ДОСЛІДНІ ДОТАЦІЇ Канадського інституту українських студій

(Альбертський університет) з історії, літератури, мови, педагогіки, права, економіки, жіночих студій, етнографії, бібліотекознавства та суспільствознавства України чи українців у Канаді. Дослідні дотації присуджуються проектам, які мають наукову вартість, чіткий план і поміркований бюджет, а також результати яких можна буде видати як наукову працю. Дослідні дотації мають мету допомагати насамперед ученим-фахівцям в університетах чи інших вищих навчальних закладах і науково-дослідних інститутах.

Канадсько-український Фонд «Демократичні інституції і практики»

- проект Канадської Агенції з Міжнародного Розвитку (КАМР/CIDA), який був заснований з метою підтримки проведення чесних та прозорих виборів Президента України восени 2004 року. Діяльність Фонду була продовжена на 2005-2006 роки задля сприяння проведенню Парламентських виборів у 2006 році. Така підтримка передбачає покращення можливостей проведення вільних і чесних виборів для громадян України, інформування виборців щодо їх прав та незаангажованості вибору. Метою фонду є сприяння та посилення демократичного розвитку в Україні, а завданням — прозорість електорального процесу і освіта виборців. Фонд «Демократичні інституції і практики» надає гранти українським громадським організаціям на реалізацію проектів, метою яких є забезпечення прозорості та якісного управління електоральним процесом.

Чотири канадсько-українські обмінних програми в Острозькій академії

У Національному університеті «Острозька академія» триває чотири канадсько-українських обмінних програми, метою яких є розширення світогляду студентів-учасників, набуття ними нових знань у сфері розвитку демократичного суспільства, волонтерства, лідерства, освіти та культури тощо. За програмою CORE 2007-2008 (North Battleford, Saskatchewan та Vegreville, Alberta) канадські учасники програми протягом трьох місяців проживатимуть в місті Нетішині Хмельницької області та працюватимуть на волонтерських засадах у загальноосвітніх школах Нетішина. Крім того, тривають обмінні програми ECO-LEADERSHIP (Moose Jaw, Saskatchewan) та CORE 2007-2008 (Sooki, British Columbia), учасники яких повернуться в Україну відповідно у січні та березні 2008 року.

Україно-канадський проект „Децентралізація управління професійним навчанням в Україні». The Decentralized Management of Skills Training in Ukraine project

Метою проекту є підвищення ефективності та продуктивності системи професійного навчання дорослого населення, що сприятиме підвищенню рівня зайнятості та самозайнятості в Україні, коригуванню дисбалансу між напрямками та обсягами професійного навчання і потребами ринку праці. Проект «Децентралізація управління професійним навчанням в Україні», започатковано за ініціативи Міністерства праці і соціальної політики України, Державного центру зайнятості та канадських партнерів – Асоціації місцевих коледжів Канади і Саскачеванського інституту прикладних наук і технологій. Партнерами проекту в Україні є також Міністерство освіти та науки, Міністерство економіки, обласні державні адміністрації та центри зайнятості Дніпропетровської, Закарпатської та Рівненської областей. Проект здійснюватиметься протягом п'яти років (2005-2010 рр.) за підтримки Канадського агентства міжнародного розвитку (CIDA). <http://www.siastr.org.ua/>

США

Програми Державного Департаменту США

реалізуються у напрямках — навчання з питань боротьби зі злочинністю, дослідницькі програми, підтримка наукових обмінів, міжнародні військові обміни та навчання. Станом на поточний момент Державний Департамент США впроваджує **8** програм загальною вартістю приблизно **19 млн. дол. США**. Навчальні програми спрямовані на підвищення освітнього рівня різних верств населення України шляхом надання допомоги у проведенні досліджень на індивідуальних студіях в університетах США, створення мережі громадянської освіти та дистанційного навчання, надання можливості університетським викладачам, науковцям, дослідникам та аспірантам з України проводити дослідження в університетах США для подальшого вдосконалення вищої освіти та наукових знань, здійснення коротко- та довготермінових проектів обмінів учнями середніх шкіл, студентів, навчання на рівні аспірантури в університетах США за фахами — управління в освіті, політика громадського управління, управління в бізнесі, економіка, право.

Корпус Миру США

на сьогодні впроваджує 2 програми технічної допомоги, в рамках яких станом на сьогодні в Україні працює **понад 300** американських добровольців. За їх допомогою українські установи вивчають західний досвід ведення бізнесу, українські фахівці підвищують рівень знань англійської мови. Крім того, починаючи з 2005 впроваджується новий аспект діяльності програми — пропаганда здорового образу життя серед молоді (починаючи з середньої школи)⁴⁹.

Національна програма Тасіс для України

Національна Індикативна програма (НІП) Тасіс на 2004-2006 роки укладена між Урядом України та Європейською Комісією у листопаді 2003 р. Відповідно до Регламенту Ради (ЄС, ЄВРАТОМ) 29.12.1999 р., на період дії НІП, визначені три (можливі) пріоритетні сфери: Підтримка інституціональної, правової та адміністративної реформи (*напрями співробітництва: Правова та адміністративна реформа; План дій у сфері юстиції та внутрішніх справ та пов'язані з цим питання (включаючи прикордонний менеджмент); Громадянське суспільство, ЗМІ та питання демократії; Вища та професійно-технічна освіта*)⁵⁰

«Окрім цього, ми намагаємося сприяти обміну студентів. Це, на мою думку, є дуже цікавою областю. Існує програма «Еразм Світ» (Erasmus-Mundus), яка спочатку була призначена для студентів у середині ЄС. Я задоволений, що ми можемо досить щедро поширити цю програму на Україну. Щороку майже 1000 місць буде доступними для українців, які зможуть навчатися частково чи повністю в Європі. Я думаю, що це буде дуже сприяти взаємному порозумінню. Українці зможуть скористатися збагатитися досвідом отримання освіти і перебування в Європі та використати його в Україні»⁵¹.

Допомога Уряду Японії

Грантова допомога – надається у вигляді грантів для реалізації проектів, відповідним чином погоджених між українською та японською сторонами. Гранти загального типу – надаються один раз в 2-6 років на суму до 7 млн. дол. США. Культурні гранти – надаються щорічно з метою підтримки закладів культури та освіти на суму до 700 тис. дол. США, проте за інформацією Посольства Японії в Україні з 2007 року сума гранту може становити до 2,7 млн. дол. США⁵².

Проект „Громадянська освіта – Україна»

(Civic Education — Ukraine project, financed by European Union - <http://www.civiced.org.ua/>) Цей проект є продовженням попереднього проекту, фінансованого ЄС «Освіта для демократії в Україні» (2000-2002) і направлений на консолідацію громадянської освіти в новій 12-річній системі шкільної освіти на національному рівні. Проект розпочався у березні 2005 р. і закінчиться у березні 2008 р. Міністерство освіти і науки обрало 4 пілотні області для впровадження проекту: м. Київ, Херсонська, Волинська та Вінницька області та 25 шкіл у кожній з них.

Метою проекту є включення елементів громадянської освіти в суспільно-гуманітарні предмети, що вивчаються у 10-11 (12) класах: економіку, право, філософію, історію та обов'язковий предмет для 11 (12) класу «Людина і світ». В проектних заходах буде використовуватися інклюзивний підхід з забезпеченням доступу до громадянської освіти всіх учнів та їх вчителів, включаючи учнів професійно-технічних училищ і учнів з особливими потребами.

Завдання проекту

1. Консолідація існуючих програм з громадянської освіти.
2. Запровадження підготовки з громадянської освіти у педагогічних університетах та інститутах післядипломної кваліфікації вчителів.
3. Комплексний підхід до надання громадянської освіти, який охоплюватиме дітей з особливими потребами та їхніх вчителів.
4. Підтримка діяльності асоціацій та спілок вчителів з громадянської освіти.
5. Підтримка позашкільних заходів з поширення демократичних принципів.

Український освітній центр реформ (УОЦР)

– міжнародна благодійна організація, що діє в Україні та США. Головним напрямком діяльності Центру є інформаційна підтримка економічних, політичних і соціальних перетворень в Україні, дедалі більше залучення українських громадян до реформування, що сприятиме побудові демократичної держави з ринковою економікою та розвитку громадянського суспільства. Команда УОЦР складається з близько 50 висококваліфікованих експертів з питань сталого розвитку, економічних, соціальних та демократичних реформ, фахівців з медіа та PR. З організацією співпрацюють понад 300 журналістів з усіх регіонів України. УОЦР – переможець багатьох конкурсів, проведених серед організаторів інформаційних кампаній. Для виконання освітніх проектів Центр одержав гранти від Агентства США з міжнародного розвитку, Фонду Чарльза Стюарта Мотта, Міжнародної організації з міграції, ПРООН, Національного фонду демократії, Міжнародного фонду "Відродження" та Фондації "Ейвон".

Додаток 2. Короткий опис деяких програм МТД у галузі освіти

Назва	Короткий опис
Програма академічних	Відкритий конкурс Посольства США та Міністерства освіти і науки України на

обмін ім. Фулбрайта www.fulbright.org.ua	здобуття стипендій ім. Фулбрайта на академічний рік для проведення наукових досліджень або читання лекцій в університетах США.
Програма Інформаційного агентства США "Сучасні проблеми" www.irex.kiev.ua	Забезпечує можливості для громадян СНД проводити дослідження в університетах США з метою активної ролі у зміцненні демократії та розвитку громадянського суспільства. У програму входять п'ять галузей досліджень: поступовий зріст і розвиток економіки Нових Незалежних Держав; демократизація, права людини і верховенство права; політичні, військові, громадські проблеми та проблеми безпеки; зміцнення громадянського суспільства; Інтернет, революція у сфері зв'язку та проблеми інтелектуальної власності.
Програма розширення доступу та навчання Інтернет www.iatp.org.ua	Програма, яка має своєю ціллю відкривати учасникам програм, фінансованих Інформаційним агентством США, можливості мережі Інтернет, встановлюючи зв'язок між ними та надаючи допомогу в оволодінні навичками користувачів мережі. Консультанти цієї програми працюють у Києві та Харкові.
Малі гранти для колишніх учасників Міжнародної спілки учасників програм АЙРЕКС www.irex.kiev.ua/	Ініціатива, спрямована на зміцнення професійних контактів між учасниками програм АЙРЕКС, а також між ними та зацікавленими особами в академічному світі, приватному та державному секторах.
Журнал SAPIENTI on-line www.irex.kiev.ua/Sapienti/	Журнал надає можливість випускникам програм, спонсорованих USIA, публікувати статті про власні дослідження. Видається раз на три місяці. Крім того включає: інтерв'ю з відомими людьми, фотогалереї, інформацію про конференції.
Програма "Громадські зв'язки"	Програма "Громадські зв'язки", яку фінансує Бюро з питань освіти та культури Державного Департаменту Сполучених Штатів Америки, пропонує стажування у США терміном від трьох до шести тижнів для українських фахівців у галузі бізнесу, місцевого державного управління, юриспруденції, журналістики, медицини, екології, управління освітою та громадськими організаціями.
Польсько-Американсько-Українська Ініціатива про Співпрацю (ПАУСІ)	ПАУСІ надає фінансування неприбутковим, недержавним організаціям (за винятком політичних партій) та вищим навчальним закладам, а також проектам приватних комерційних організацій (наприклад, центрам розвитку підприємництва, консалтинговим фірмам, організаціям з навчання менеджменту, організаціям ЗМІ і т.д.), діяльність яких зосереджується на чотирьох напрямках: макроекономічна політика, розвиток малого підприємництва, реформування місцевого самоврядування та європейська інтеграція.
Соросівська програма додаткових грантів на навчання	Програма покликана допомогти громадянам Центральної та Східної Європи, країн колишнього Радянського Союзу та Монголії, які навчаються в межах регіону, але за межами своєї країни.
Загальна програма додаткових грантів на дослідження	Метою програми є сприяння аспірантам, що працюють в галузі гуманітарних або суспільних наук, в проведенні досліджень, кінцевою метою яких є здобуття наукового ступеню кандидата наук або його еквіваленту, в одному з ліцензованих університетів Західної Європи, Азії, Австралії та Північної Америки.
Програма стратегічних досліджень ІВС (Будапешт)	ІВС пропонує здійснити індивідуальні, практичні, стратегічні дослідження, висунути пропозиції щодо проектів у таких галузях: <i>дошкільна, початкова середня та вища освіта, культура та заклади культури, правознавство та права людини, громадське самоврядування, громадянське суспільство та розбудова його інституцій, ЗМІ, права ромів та інших меншин, економічна реформа та освіта в галузі менеджменту, видавнича та бібліотечна справа, електронні комунікації, медицина та охорона здоров'я, тендерні питання.</i>
Програма "Партнерство за реформи в Україні" (ПРУ) www.freedomhouse.org.ua	ПРУ надає фінансову допомогу у формі грантів неурядовим організаціям (НУО), які відіграють активну роль у проведенні досліджень, розвитку інфраструктури, відстоюванні та втіленню в життя ініціатив, що сприяють політичній та економічній реформам. Гранти можуть надаватися для спільних досліджень, публікацій, на проведення конференцій та семінарів, а також під інші проекти захисту громадських інтересів, по навчанню та освіті, які направлені на

	створення більш сприятливих умов для проведення політичної та економічної реформ в Україні. Підтриманими можуть бути проекти, націлені на просування певних політичних цілей або на побудову коаліцій “мозкових центрів”, спроможних впливати на державну політику.
Міжнародний фонд "Євразія" www.eurasia.org	Надає фінансову підтримку для здійснення проектів, спрямованих на розвиток демократичних інституцій і приватного підприємництва в Україні, що зосереджуються на розвитку приватного підприємництва, реформах державного управління та розвитку місцевого самоврядування, і суспільства.
Академічні обміни	Офіс академічних обмінів Відділу преси, освіти та культури Посольства США координує та надає інформацію щодо американських програм обміну для українських школярів, студентів, викладачів середніх шкіл та ВНЗ та дослідників у галузях гуманітарних та суспільних наук. Програми оголошуються кожної осені та проводяться на засадах відкритого конкурсу для учасників, які відповідають всім критеріям відбору та вільно володіють англійською мовою.
Стипендії з міжнародної політики ЦПД ЦСУ	The Central European University Center for Policy Studies (CPS) запрошує бажаючих прийняти участь у програмі Міжнародне стратегічне співтовариство. У програмі розглядаються такі теми: політичні процеси, культура та навчання, захист навколишнього середовища, здоров'я, проблеми глобалізації, постсоціалістичні країни тощо.
Програма стипендій ІВС з місцевого самоврядування	Метою програми є започаткувати політичні дослідження і розробити рекомендації щодо запровадження розроблених моделей урядами різних регіонів.
Центр розробки навчальних програм Інституту Відкритого Суспільства	Проводить навчання у співпраці з відділеннями та програмами Центрально-Європейського Університету (історії, ЗМІ, право, міжнародні відносини, економіка, навколишнє середовище)
Стипендія Чівнінг	Британська Рада в Україні оголошує відкритий конкурс на отримання престижної стипендії Чівнінг, яка надається іноземним студентам для навчання у Сполученому Королівстві строком від 3 до 12 місяців.
Академія сприяння освіти www.aed.org	Проект навчальних програм надає допомогу регіональній Місії Агентства США з міжнародного розвитку в Україні, Білорусі та Молдові у розробці та запровадженню стратегічно спрямованих навчальних інтервенцій, в тому числі коротко- та довгострокових навчальних програм, малих грантів, партнерств, стажувань, академічного, а також дистанційного навчання. Навчальні інтервенції проекту спрямовані на підтримку діяльності Місії та інших контракторів технічної допомоги у напрямку розвитку можливостей та покращання діяльності спеціалістів, що приймають рішення, освітян, менеджерів, спеціалістів у сфері охорони здоров'я, бізнесменів, представників організацій громадянського суспільства, профспілок та тисяч інших. Кожна з стратегічних інтервенцій програми може включати в себе навчальні заходи в Україні, Білорусі та/або Молдові, а також в США та країнах Східної та Західної Європи.
Американські ради з міжнародної освіти ACTR/ACCELS accels@accels.kiev.ua	American Councils адмініструє ряд програм освітнього обміну, які здійснює Бюро у справах освіти та культури Державного департаменту США. Програми розраховані на навчання школярів, студентів, молодих спеціалістів, вчителів, викладачів та наукових співробітників, з метою підтримки демократичних ініціатив і ринкових перетворень в Україні та скеровані на створення відкритого громадянського суспільства та формування якостей майбутніх лідерів.
Британська Рада	Британська Рада в Україні підтримує партнерські зв'язки з організаціями та громадянами України, забезпечуючи доступ до британського досвіду та експертизи в галузі розвитку відкритого суспільства та ринкової економіки. Основні напрямки діяльності: англійська мова, освіта, мистецтво, наука, врядування, обмін інформацією. Крім діяльності по вищезгаданих напрямках, Британська Рада надає можливості для співпраці через цілий ряд проектів та програм, що фінансуються як Британською Радою, так й іншими британськими та міжнародними організаціями.

<p>Відділ преси, освіти та культури посольства США www.usinfo.usemb.kiev.ua</p>	<p>Відділ преси, освіти та культури Посольства США (PAS) займається питаннями преси і культури, а саме: координує проведення заходів для преси, підтримує зв'язки з громадськістю, керує програмами культурного та освітнього обміну, надає інформацію про американське суспільство та культуру, розповсюджуючи матеріали українською та англійською мовами, а також забезпечує роботу Інформаційного Центру, Ресурсного центру для викладачів англійської мови, Американської бібліотеки в Києво-Могилянській Академії та Освітнього консультативного центру.</p>
<p>Інститут Кеннана/ Київський проект www.visti.net/kpki/</p>	<p>Інститут Кеннана пропонує науковцям і спеціалістам з урядового і приватного сектора та засобів масової інформації стипендії для проведення наукових досліджень у сфері гуманітарних і суспільних наук на його базі у м. Вашингтоні, округ Колумбія, де вчені можуть скористатися найкращими у Сполучених Штатах бібліотеками, архівами та поспілкуватися з визначними фахівцями. Інститут Кеннана також активно і регулярно проводить публічні лекції за участю науковців і громадських діячів з Америки, Росії, України та інших держав колишнього Радянського Союзу. Висвітлення результатів досліджень і публічних лекцій Інституту здійснюється за допомогою різноманітних публікацій.</p>
<p>Канадський Фонд Співробітництва</p>	<p>Канадський Фонд Співробітництва реалізується як одна із програм технічної співпраці між Урядами Канади та України і спрямований на підтримку малих проектів. Ця програма націлена на неурядові установи, діяльність яких спрямована на підтримку соціальних, демократичних та економічних реформ. Українські організації можуть звертатись до Фонду для отримання фінансової підтримки на досягнення своїх цілей.</p>
<p>Консорціум економічних досліджень та освіти (EERC) Магістерська програма з теоретичної та прикладної економіки у Національному університеті "Києво-Могилянська Академія" www.eerc.kiev.ua</p>	<p>Консорціум економічних досліджень та освіти (EERC) - це група міжнародних донорських організацій, які у 1996 році об'єдналися з метою підвищити рівень економічної освіти та досліджень у країнах колишнього Радянського Союзу. До членів Консорціуму належать такі організації: Фонд Євразія, Всесвітній банк, інститут відкритого суспільства, Корпорація Карнегі, Міністерство зовнішніх справ Норвегії, Міністерство зовнішніх справ Швеції, Фонд Старра та Фонд Форда. Дворічна програма магістерського рівня з теоретичної та прикладної економіки, започаткована у 1996 році Консорціумом економічних досліджень та освіти спільно з Національним університетом "Києво-Могилянська Академія", має на меті підготувати студентів до роботи у структурах, які визначають економічну політику в Україні, а також до продовження навчання на докторському рівні за кордоном. Зміст, якість та ресурсне забезпечення програми EERC відповідають стандартам магістерських програм провідних університетів світу.</p>
<p>Міжнародний Фонд "Відродження" (МФВ) www.irf.kiev.ua</p>	<p>Міжнародний фонд "Відродження" фінансує проекти в галузі освіти, культури, видавничій та інформаційній сферах, охорони здоров'я, соціальній сфері, сприяє досягненню прозорості й відкритості законодавства та управління державою, створенню реальних умов для забезпечення впливу громадськості на державну політику, розвитку та зміцненню незалежних засобів масової інформації, становленню громадянського суспільства, інтеграції громад національних меншин та забезпеченню міжнародного миру та толерантності.</p>
<p>Проект "Громадянська Освіта" cep@cep.kiev.ua</p>	<p>Проект „Громадянська Освіта” (ПГО), заснований в 1991 р., є міжнародною добродійною організацією, що здійснює сприяння демократичним реформам шляхом підтримки вищої освіти в Центральній і Східній Європі, країнах колишнього Радянського Союзу і Монголії. ПГО прагне вдосконалювати розвиток майбутніх поколінь викладачів суспільних дисциплін в регіоні і допомагати у створенні асоціацій науковців місцевого, регіонального і глобального рівня. ПГО досягає цих цілей через надання стипендій викладачам університетів, пряму методичну підтримку талановитих молодих науковців, а також через придбання, розвиток та обмін знаннями, ресурсами і методиками, спрямованими на активізацію роботи студентів та підвищення професійної майстерності викладачів.</p>
<p>Гранти Інноваційного фонду http://www.ucan-isc.org.ua</p>	<p>Гранти Інноваційного фонду – це одна з грантових програм проекту UCAN. Ця найбільш гучка програма покликана задовольняти потреби і можливості організацій громадянського суспільства (ОГС), які виникають поза межами</p>

	циклу звичайних щорічних грантів. Гранти Інноваційного фонду надаються на постійній основі і, відтак, мають можливість швидше реагувати на потреби, ніж інші програми. Гранти Інноваційного фонду спрямовані на підтримку місцевих проектів, що можуть швидко і за конкретними напрямками сприяти розвитку громадянського суспільства в Україні. Гранти Інноваційного фонду безпосередньо призначені для проектів, що: Можуть забезпечити конкретний і негайний вплив; потребують оперативного фінансування з огляду на нагальний характер або конкретні можливості, що виникли; Мають творчий підхід або інноваційний характер.
Американська Рада Наукових Товариств (АРНТ) http://www.org/humanities-byruuk.htm	Конкурси на отримання короткотермінових грантів в сфері гуманітарних наук. Дані гранти відзначають високоякісні наукові дослідження, які будуть спонукою та підґрунтям роботи інших. Довготривалою метою цих грантів є забезпечення продовження розвитку наукової роботи у сфері гуманітарних наук в Білорусі, Росії та Україні. На конкурс приймаються проекти по всіх дисциплінах та темах, які відносяться до сфери гуманітарних наук. Тобто: історія, література, мовознавство, філософія, культурологічні дослідження, вивчення релігій, вивчення образотворчого та виконавчого мистецтва, гендерні дослідження та інші. Проекти, які стосуються соціальних наук, таких як політологія, соціологія, економіка, міжнародні відносини і психологія розглядатися не будуть, крім випадків, коли мова йде про вивчення історії або культури.
Українсько-нідерландський проект «Громадські платформи освітньої реформи в Україні».	Мета проекту: створення ефективної моделі взаємодії професійної педагогічної спільноти, громадськості і влади у розв'язанні освітніх проблем. Проект здійснюється за фінансової підтримки програми MATRA Міністерства закордонних справ королівства Нідерланди та міжнародного фонду «Відродження».

Додаток 3. Перелік навчальних закладів і організацій, у представників яких автором було взято інтерв'ю стосовно критеріїв моделі

1. Бердянський державний педагогічний університет.
2. Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського.
3. Волинський національний університет імені Лесі Українки
4. Донбаський державний технічний університет
5. Донецький гуманітарний інститут Донецького національного університету
6. Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка
7. Житомирський державний університет ім. Івана Франка.
8. Запорізький національний університет
9. Ізмаїльський державний гуманітарний університет.
10. Київський міський педагогічний університет ім. Б. Грінченка
11. Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка.
12. Мелітопольський державний педагогічний університет
13. Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського, Інститут історії та права
14. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
15. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
16. Переяслав-Хмельницький ДВНЗ «Педуніверситет ім. Григорія Сковороди»
17. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського
18. Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка
19. Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М.В.Остроградського
20. РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)
21. Севастопольський міський гуманітарний університет
22. Слов'янський державний педагогічний університет
23. Українсько-американський гуманітарний інститут
24. Уманський державний педагогічний університет.
25. Харківська правозахисна група

26. Харківська юридична академія
27. Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди.
28. Харківський національний університет ім. Каразіна
29. Херсонський державний університет
30. Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького.
31. Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича

Джерела

- ¹ Інформаційно-аналітичний матеріал про міжнародну технічну допомогу Україні // Official [Development Assistance In Ukraine, Ministry of Economy of Ukraine] // <http://oda-coordination.org.ua/ua/s/84>.
- ² Станіслав Ніколаєнко: "Школи готові до організованого початку навчального року 2007/2008". Прес-служба МОН. - <http://www.mon.gov.ua>
- ³ Творення вітчизняної освіти нової якості. Звіт Міністра освіти і науки України Ніколаєнка С.М. за роботу з 4 лютого 2005 року по грудень 2007 року.
- ⁴ Прес-конференція Міністра освіти і науки України Василя Кременя "Перспективи подальшої модернізації освітянської галузі у новому навчальному році" 15 січня 2004 року Міністерство освіти та науки України (<http://www.mon.gov.ua>) 19:28 17.01.2004
- ⁵ Матеріали до доповіді Міністра освіти і науки України С.М. Ніколаєнка на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки з питання "Забезпечення якості вищої освіти – важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства" (м. Харків 1-2 березня 2007 рік) // www.mon.gov.ua/newstmp/2007/27_02/doc.doc - 07.03.2007
- ⁶ Там само.
- ⁷ Дробноход М.І. (президент АН ВШ України) Академія наук вищої школи України в контексті проблем освітньої і наукової сфер держави. Доповідь на звітно-виборчій конференції АН ВШ України 21 квітня 2007 року. - <http://anvsu.org.ua/index.files/ZBORY/dopovid2007.htm>.
- ⁸ Дубровський В.Ф. ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ: ДОСЯГНЕННЯ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ – 2005 http://www.edportal.org.ua/books/Conference_2005/Dubrovsky.pdf.
- ⁹ Забезпечення формування громадянської компетентності у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи України. Підсумковий документ робочої групи з розроблення навчальних планів і програм проекту „Громадянська освіта – Україна” (Члени робочої групи: Т.Бакка, Р.Свтушенко, О.Кузьменко, О. Фідря. Керівник групи: О.Пометун, національний експерт С.Позняк) – 26 с. // <http://www.civiced.org.ua/report.php>.
- ¹⁰ Там само, С.19.
- ¹¹ Наталія Манько ("Телеекспрес Плюс") Якість освітніх послуг: погляд батьків [Новини з міста Комсомольськ] <http://www.pvp.org.ua/ukr/news/chronology/?id=857&f=41209>.
- ¹² Про розроблення державних стандартів вищої освіти. Постанова Кабінету Міністрів №1247 від 07.08.1998.
- ¹³ Лист МОН від 03.07.07 № _4.2-17/1450 Про основні завдання вищих навчальних закладів України на 2007/2008 навчальний рік Лист МОН від 03.07.07 № _4.2-17/1450 // http://odeku.net/university/docs/lyst_mon_4.2-17-1450_03-07-2007.pdf.
- ¹⁴ 1. Бегей Василь Миколайович. Педагогічні основи демократизації управління загальноосвітньою школою: Автореф. дис...д-ра пед. наук: 13.00.01 / Український педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 1995. — 48 с.
2. Дворов Петр Петрович. Воспитание ответственности старшеклассников в условиях демократизации школы: Дис...канд.пед.наук: 13.00.01 / Центральный ин-т усовершенствования учителей. — К., 1992. — 176л.
- ¹⁵ 1. Богуславська Валентина Григорівна. Народна освіта в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. — Донецьк, 2001. — 19с.
3. Кострюков Сергій Володимирович. Формування демократичних цінностей студентської молоді в трансформаційний період: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.10 / Інститут вищої освіти АПН України. — К., 2004. — 17с.
5. Рогар Наталія Юріївна. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. — Чернівці, 1996. — 22с.
7. Чувардинський Олександр Георгійович. Становлення і розвиток новітньої соціал-демократії в Україні: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Рівненський ін-т слов'янознавства Київського славистичного ун-ту Міністерства освіти і науки України. — Рівне, 2002. — 199 арк.

8. Шевченко Зоя Володимирівна. Індивідуалізм як складова розвитку демократії: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Інститут вищої освіти АПН України. — К., 2005. — 20с.
- ¹⁶ Бессонова Марина, Бірюков Олександр, Бондарук Сергій, Бровинська Ніна, Буркут Ігор. Основи демократії: Посібник / АПН України; Інститут вищої освіти; Українсько-канадський проект "Демократична освіта" / Антоніна Колодій (заг.ред.). — К.: Ай Бі, 2002. — 680с.
- Бессонова М., Бірюков О., Бондарук С., Бровинська Н., Буркут І. Основи демократії: Навч. посіб. / АПН України; Інститут вищої освіти; Українсько-канадський проект "Розбудова демократії" / А. Колодій (ред.). — К.: Видавництво "Ай.Бі.", 2004. — 668с.
- ¹⁷ <http://www.novadoba.org.ua/about.php>
- ¹⁸ Craddock Alden W. Differences in Gender and Civic Education in Ukraine. A paper prepared for the European Consortium of Political Research General Conference Budapest, Hungary September 8 - 10, 2005;
- Craddock Alden W. Education for Democracy in Ukraine. Student Learning through a United States – Ukraine Civic Education Project. Research Report. - International Democratic Education Institute Education for Democracy in Ukraine Research Report Fall 2004;
- Education for Democracy in Ukraine: A US perspective. From POLITEIA Network for Citizenship and Democracy in Europe. - http://www.politeia.net/newsletter/politeia_newsletter_39_october_2005/education_for_democracy_in_ukraine_a_us_perspective.
- ¹⁹ Михайличенко М.В. Проект "Громадянська освіта - Україна": нове у підготовці вчителя // Міністерство освіти і науки України - офіційний сайт 17.02.2007.
- ²⁰ Кошманова Т., Брас Л., Голм Г., Нейшинз Джонсон Л., Равчина Т., Рао Ш. Педагогіка для громадянського суспільства: навчальний посібник для студентів педагогічних спеціальностей / За ред. Т.С. Кошманової. — Львів: Видавничий Центр Львівського національного університету імені І.Франка, 2005. — 382 с.
- ²¹ Творення вітчизняної освіти нової якості. Звіт Міністра освіти і науки України Ніколаєнка С.М. за роботу з 4 лютого 2005 року по грудень 2007 року.
- ²² Курило В.М., Шепотько В.П. Освіта України і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки. — К.: "Деміур", 2006.
- ²³ З цього питання див. Касьянов Г., Клепко С., Варламова Т. Матеріал для обговорення теми «Система навчального книговидання в Україні: можливості змін» \Українсько-нідерландський проект «Громадські платформи освітньої реформи в Україні». — Київ, 10 грудня 2007 р. — 29 с.
- ²⁴ Курило Віталій Семенович. Інвестиційна привабливість освіти. 01.09.06 //www.experts.in.ua портал "Всеукраїнська експертна мережа"
- ²⁵ Касьянов Георгій "Університетська автономія — не «корито» для ректора" // Дзеркало Тижня. — 2006. - № 11 (590). - 25 - 31 Березня; Усатенко Петро "Університетська автономія: кембриджський досвід і українські реалії" // Дзеркало Тижня. — 2006. - № 9 (588), 11 - 17 березня.
- ²⁶ Носарева Людмила. До нової парадигми автономності // Дзеркало Тижня. — 2002. - № 1 (376), 5 - 18 Січня.
- ²⁷ ДобкоТарас. Університетська автономія — шлях до вільного і відповідального університету! // ВЕМ 12.01.06
- ²⁸ Клепко С.Ф. Атестація науково-педагогічних кадрів як дзеркало демократії в Україні // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24 – 26 травня 2002 р.). — К.: Ай Бі, 2003. — С. 626 – 640.
- Клепко С.Ф. Освітня політика в Україні: від латентності до прозорості // Матеріали IV міжнародної конференції "Розвиток демократії та демократична освіта в Україні". 28-30 вересня 2006 року в м. Ялта (У друці)
- Клепко С.Ф. Освіта пострадянської України і демократія: уроки для «України, що навчається» // Матеріали V міжнародної конференції "Розвиток демократії та демократична освіта в Україні". 8 – 10 листопада 2007 року в м.Київ (У друці)
- http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=22922&SHOWALL_1=1
- ²⁹ Зубрицька Марія. Знання і звання у світлі кривих дзеркал // Дзеркало тижня. — 2003. - № 41 (466) (25 - 31 жовтня).
- ³⁰ Див. аналітичні огляди з цього питання на сайті «Право на освіту в країнах перехідного періоду» — <http://www.vo.kiev.ua/>.
- ³¹ Держава та громадянин: виконуючи обіцянки: Звіт / Комісія "Блакитної стрічки". — К.: ПРООН в Україні, 2006. — 84 с. // http://europeandcis.undp.org/?menu=p_cms/show&content_id=085BEE28-F203-1EE9-V1C14793E80900B0.
- ³² Оксамитна С. М. Освітня нерівність: тенденції відтворення у пострадянський період//Матеріали IV міжнародної конференції "Розвиток демократії та демократична освіта в Україні". 28-30 вересня 2006 року в м. Ялта (У друці).

- ³³ Саснко Ю. Українське суспільство: соціологічний моніторинг // Універсум. – 2006. - №11-12. – С.15-21.
- ³⁴ Хоруженко О. Острова (не) свободи? // Права людини. Інформаційний бюлетень Харківської правозахисної групи. - № 25. – 2003 (16-31 серпня 2003 року)
- ³⁵ "Стратегічна безцільність" залучення міжнародної технічної допомоги [Розглянуто Колегією Рахункової палати 11.04.2007] // http://www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article/main?art_id=877603&cat_id=411
- ³⁶ Вишневецький Андрій, Нанівська Віра. Проблеми координації міжнародної технічної допомоги в Україні та Польщі / Міжнародний центр перспективних досліджень; Центр досліджень адміністративної реформи. — К., 2002. — 44с.
- ³⁷ Технічна допомога може бути ефективною //Стаття з Вісника Міжнародного центру перспективних досліджень №137, число за 21 січня 2002р.
- ³⁸ СТРАТЕГІЯ залучення міжнародної технічної допомоги на 2004 – 2007 роки / ЗАТВЕРДЖЕНО Постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. № 15 // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=6457352&cat_id=836590 – 31.12.2007
- ³⁹ СТРАТЕГІЯ залучення міжнародної технічної допомоги на 2004 – 2007 роки
- ⁴⁰ СТРАТЕГІЯ залучення міжнародної технічної допомоги на 2004 – 2007
- ⁴¹ Курило
- ⁴² "Стратегічна безцільність" залучення міжнародної технічної допомоги [Розглянуто Колегією Рахункової палати 11.04.2007] // http://www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article/main?art_id=877603&cat_id=411
- ⁴³ Федір Семенченко До проблеми викладання політико-правових дисциплін та гуманітаризації освіти в технічному університеті // Освіта 15.05.06
- ⁴⁴ Реалізація принципів та вимог Болонського процесу в освіті України як основа розвитку мобільності (на прикладі електротехніки)/Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут"// www.ntu-kpi.kiev.ua/SCM-T076A04/Yandulski.ppt
- ⁴⁵ Вишневецький Андрій, Нанівська Віра
- ⁴⁶ Войтенко Володимир. Україна: десять років самотності. Системний погляд на безсистемні реалії. Серія "Громадянське суспільство". - Л.: Універсум. 152 с.
- ⁴⁷ <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/315/28835/>
- ⁴⁸ Інформаційно-аналітичний матеріал про міжнародну технічну допомогу Україні // Official [Development Assistance In Ukraine, Ministry of Economy of Ukraine] // <http://oda-coordination.org.ua/ua/s/84>
- ⁴⁹ Там само
- ⁵⁰ Там само
- ⁵¹ Маркус КОРНАРО: Ми хочемо об'єднати нашу допомогу і сфокусуватися на ключових секторних проблемах Розмовляв Микола СІРУК // «День» №180, субота, 20 жовтня 2007 // <http://www.day.kiev.ua/189960/>
- ⁵² Інформаційно-аналітичний матеріал про міжнародну технічну допомогу Україні // Official [Development Assistance In Ukraine, Ministry of Economy of Ukraine] // <http://oda-coordination.org.ua/ua/s/84>